

Ven z laboratoří

10.8.2009 Respekt Civilizace

JULIUS ŠPIČÁK

Čeští vědci se musí mnohem víc podílet na zrodu funkčního rámce vědy. Jinak nemají právo si stěžovat.

Každá společnost hospodaří s určitým množstvím finančních prostředků, které směřují přímo i nepřímo do různých oblastí. Část výdajů je relativně stabilní a jejich účel je transparentně dán, u řady jiných tomu tak není a směřují s rozličnou a proměnlivou mírou k různým cílům. Přitom není jednoznačně logicky zdůvodnitelné, proč právě jedna určitá lidská činnost se má těšit přízni vydatného penězotoku. Je jen málo průkazné, proč mají být ředitelé polostátních monopolů odměňováni desítkami milionů korun ročně, proč se kupuje (či pronajímá) právě několik desítek gripenů zrovna za několik desítek miliard, když to Aliance nepožaduje, či proč je cena české dálnice, stavěné levnou pracovní silou, o 30 % vyšší než německé.

Zdůvodnit lze ovšem vše a společná charakteristika oněch úspěšných uchazečů o finanční přízeň je zřejmá: o prostředky se dovedou účinně ucházet a rozdělování peněz a jeho motivy umí ovlivnit. Podobně jako vodní toky i penězotoky podléhají sezonním výkyvům. Gripeny se nekupují a dálnice nestaví rovnoměrně každý rok. V šedesátých letech vydávala americká společnost značné sumy na kosmický výzkum, který měl podle všech prognóz dosáhnout během deseti dvaceti let něčeho, čeho nikdy nedosáhne, a co se tedy ukázalo být zjevně zbytečné. Po ztrátě politického soupeře se během několika let prostředky na kosmický výzkum zkrátily na zlomek a jako cena útěchy se uvádějí úvahy, jak je i tento redukováný výdaj účelný. Jak se „vyplatí“.

Vývoj penězotoků má ještě dalšího společného jmenovatele: Stále menší a menší podíl se dostává na místo primárního a deklarovaného určení a stále více peněz odplývá do sekundárních a servisních organizací. Tyto nepřehledné vedlejší bubliny a produkty (označované také elegantním termínem outsourcing) byly příčinou krachu finančních institucí, ovšem podobně je tomu ve všech rezortech. V zemědělství vydělávají miliardy zprostředkovatelé, nikoli pěstitelé, nemocnice a ústavy s průměrně, když ne špatně placenými zdravotníky jsou obklopeny sítí skvěle placených manažerů, servismanů, konzultantů a kontrolorů.

Je zřejmé, že v soutěži o finanční prostředky se peníze mohou ztrácet i v souboji s takzvaným aplikovaným výzkumem či „vývojem“, pokud se přesouvají do institucí, které se dosud výzkumem na mezinárodní úrovni nezabývaly. Termíny jako „vývoj“, „inovace“ či „aplikovaný výzkum“, pokud nejsou jednoznačně definovány cíle, jsou v této souvislosti zavádějící. Celý proces pak zavání umnou manipulací, kdy nadměrná část prostředků se odevzdá komerčním subjektům, případně servisním organizacím, které změny iniciovaly, a poslouží jim k uhrazení provozních nákladů.

Český vědec jako Fantomas

Věda má v naší společnosti speciální zvuk něčeho až nehmotného a ušlechtilého, vymykajícího se upachtěnosti a přizemní špinavosti jiných oblastí činnosti. Tak tomu ovšem není, a přestože věda nepostrádá specifika, základním zákonům se - bohužel často ke svému neprospěchu - nevymyká.

Primárně tedy věda podléhá oběma základním výše uvedeným principům. Její potřebnost je relativní: dá se zdůvodnit, proč je nezbytná a drahá, ale podobně přesvědčivě lze obhájit i rozpočtové škrty, aniž by důsledky nevědecká část společnosti vůbec zaznamenala. **Věda je více než jiné rezorty obtížně říditelná a vliv 90 % takzvaných výsledků se špatně prokazuje a ještě hůře předvídá.** Zdálo by se nad slunce jasnější, že by jí prospěla systematická integrace, tomu se ovšem věda vždy a všude úporně brání. Na světě existují bezpočty paralelních laboratoří a projektů, které navzájem nespolupracují, nebo si přímo konkurují a tají před sebou předběžné výsledky, soudí se však, že tato neuspořádanost a zdánlivě neúčinná soutěživost a řevnivost napomáhá vzepětí tvůrčích duchů. Přes veškeré pochybnosti a nejasnosti věda hledá transparentní a univerzální hodnocení, což je nanejvýš

svízelné. Přínos naprosté většiny tzv. výsledků není prokazatelný bezprostředně, zatímco financování se všemi souvislostmi bezprostředně probíhá. Vědci si tedy zvolili zástupné hodnotící měřítko, kterým je takzvaná kvalitní publikace („good paper“). Kvalitou se míní koeficient udávající chuť ostatních vědců se s danými výsledky seznámit. Je to hodnocení jistě pochybné, avšak pro všechny srozumitelné, v zásadě neměnné a jednoduše nemáme lepší. **I vědu zatěžuje rostoucí byrokracie a činnost sekundárních a zprostředkujících organizací, které mohou spotřebovat i většinu získaných prostředků.**

Charakterizuje vědu něco výsostně pozitivního? Domnívám se, že ano a že její podpora se právě proto skutečně vyplatí. Věda je všestranně systémově náročná a věnují se jí relativně řádní a vzdělaní občané. Jsem přesvědčen, přestože to nemohu dokázat, že věda kromě pokroku obecně podporuje cosi niterně lidského. Soudím, že mezi vědci je relativně, oproti průměru, méně neřádných a deviovaných. Podobně věřím, že společnosti prospívá sport a umění, byť jsem si vědom křiklavých extrémů a výjimek. Vědec nebývá líný, přemrštěně náročný, vyžaduje pořádek, aby mohl tvořit, je loajální k systému, v jehož rámci funguje, platí daně a chodí k volbám, exploatuje systém jen mírně, jsa klasickým reprezentantem střední třídy a součástí státotvorného jádra svobodné společnosti. Z toho, co jsme tu řekli, je snad zřejmé, že dělat vědu je dnes komplikovaná věda, kde forma přesahuje obsah. Základním uměním je dovednost říci si společnosti o prostředky a po ukončení projektu prokázat jeho úspěch, tedy uveřejnit výsledek tak, aby byl čten. Existuje obsáhlá literatura o tom, jak obého dosáhnout. Úspěšný uchazeč o podporu výzkumného projektu a ruku v ruce člověk, který prezentuje jeho výsledky, je v zahraničí podobným společenským profesionálem jako úspěšný politik či moderátor. Pokud to vědec sám neumí, musí si najmout příslušnou specializovanou zástupnou agenturu, podobně jako to dělají sportovci a herci.

Úspěšný americký vědec tedy má charisma, český vědec se naproti tomu často stále může podobat spíše oborovým karikaturám z filmů jako Vynález zkázy, Fantomas či Adéla ještě nevečeřela. Společnost si jej takto zaškatulovala, zvykla si na něj a takového jej chce mít, bezpochyby též proto, že v této podobě řadě jiných uchazečů o finanční přízeň nemůže konkurovat.

Proč tomu tak je a proč jsme se následně dočkali i malé mediální bouře nad změnou distribuce vědeckých prostředků?

Skutečný hřebíček do rakve

Pro pochopení je třeba se vrátit do poměrně daleké minulosti. Podobně jako v jiných činnostech je úspěšný rozvoj vědy podmíněn její otevřeností a všeobecnou komunikací. Uzavřena do hranic degeneruje. Počátek vědy v dnešním slova smyslu lze obtížně datovat, ale její stav před druhou světovou válkou je i pro dnešní generaci snadno srozumitelný. Tehdy byli čeští vědci zcela přirozeně součástí světového vědeckého mainstreamu. Navštěvovali stejné konference, byli oblečení a vydělávali či nevydělávali jako ostatní a jako typičtí reprezentanti malého národa byli vzdělaní a hovořili více jazyky. Kupodivu alespoň v medicíně, navzdory všem změnám, přetrvávala řada z nich po roce 1948 ve vedoucích funkcích a dokázala vychovat další generaci, stále kompatibilní se světovým děním, která se uměla uplatnit, jakmile došlo od poloviny šedesátých let k politickému uvolnění.

Jednalo se ovšem o relativně krátkých patnáct let temna od plného vítězství revoluce až po její zakolísání a padesátníci vychovaní v zajatém systému se snadno dokázali rozpomenout na to, co předcházelo. Z této doby pocházejí nápady, vědecké práce a monografie, za které by se nemuseli stydět špičkoví vědci kdekoli na světě. **Skutečným hřebíčkem do rakve byl rok 1968 a následující vývoj. Reprezentanti předválečné generace odešli do důchodu a jejich žáci emigrovali.** Věda se stala jedním z nástrojů doby a režimu a zdeformovaná až zkarikovaná více než jiné rezorty byla na tom podstatně hůře než praktičtější oblasti činnosti včetně klinické medicíny. Pěstovalo se prolamování otevřenými dveřmi a alternativní výzkum jako mutace světových studií s náhražkovými látkami, neboť původní nebyly dostupné: nemáme „A“, co takhle zkusit „B“? Věda sice přežívala, ale ve svébytné podobě - zásadně trpěla zcela chybějícím kontaktem se světovým děním, téměř nic hmatatelného nepřinášela a taky nevynášela.

V každé společnosti přirozeně existují inteligentní lidé, kteří jsou puzeni bádát pro rozkoš z tohoto procesu tvorby, stejně jako jiní jsou puzeni sportovat či psát básně a další zase vydělávat peníze. Výzkum se ovšem vymykal i slabým závanům reálných ekonomických poměrů a byl natolik nelukrativní, že se v jeho rámci vyselektovala populace nepraktických, i když inteligentních a

spořádaných výzkumníků, od nichž se kromě projevu éterické rozkoše z pseudokreativní činnosti v podstatě nic neočekávalo. Více méně podle hesla „**my vás necháme nesvobodně bádát, vy nebudete mnoho chtít, my ovšem nebudeme požadovat, abyste se udřeli**“. Výsledkem bylo, že v roce 1989 nebylo - přinejmenším v mém oboru - ve vědě prakticky na co navázat, a kdo toužil po základním vědeckém vybavení, musel nevyhnutelně odejít do zahraničí. Od této doby uběhlo dvacet let a společnost se různě proměnila, v některých oblastech zásadně, v jiných jen zčásti. Platí to i o vědě.

Zásadně se proměnily oblasti, kde došlo v plné míře k nárazu, třeba bolestnému, na realitu okolního světa. Je nemyslitelné, že by se stavěla a používala jakási specifická auta určená výhradně pro domácí trh a silnice o vlastních normách. Je nemožné, aby byl český voják vycvičen a vystrojen jinak než voják jakékoli jiné země, protože konfrontován s okolím a bez úplné adopce univerzálních zásad boje by nepřežil. Český vědec konfrontaci v plné míře vystaven nebyl, a nebyl tak nucen plně převzít mezinárodní normy. Jeho hodnocením nejsou jen zahraniční publikace, ale nejasně definovaná měkká a ohebná kritéria, umožňující volný výklad pojmů jako „inovace“, „uplatnění v praxi“ atd. Pochopitelně se nedostavila příslušná efektivita. Bádá rád, jaksi automaticky očekává, že dostane určité prostředky, není příliš náročný. Zdráhá se vstoupit do náročnější soutěže - se zahraničními kolegy v hodnotě publikací, s domácím okolím v boji o zdroje; nebyl k boji vycvičen.

Změna osoby

V následujícím odstavci změním osobu, protože cítím, že nemohu nepřiznat svou generační spoluodpovědnost. Na řadě klíčových vědeckých pozic přetrváváme jako reprezentanti do značné míry předlistopadové generace s tituly získanými za nesrovnatelných podmínek. Mezinárodně srovnatelnou vědu vysoké úrovně jsme tehdy vlastně neprováděli, a i když si přisoudíme dobrou vůli věci měnit, lidská přirozenost mluví proti: přece nebudu akceptovat pravidla, která mě existenčně zničí! Vytváříme tak prostředí málo atraktivní pro absolventy škol a postgraduálního studia v zahraničí, kteří se nemají proč vracet. A cizinci nepřicházejí, protože stále neexistuje jednoznačný kariérní řád, kde je věda nezpochybnitelným kritériem číslo jedna a kde se po dosažení hodnosti a kvalifikace mění příjem v násobcích. Stále diskutujeme, zda je vědecká kvalifikace nejvhodnějším kritériem pro vedoucí funkci - i okolní svět si je vědom relativity každého měřítka, toto však jednoznačně uznal. Vědec je lepší vedoucí pracovník než nevědec a stojí za to jej platit.

Tyto skutečnosti se promítají i do současného problému s financováním Akademie věd ČR. Navrhovaná změna přece nevznikla ze dne na den, připravovala se léta jako jiné zákony, ale kdo z nás si dává práci prostudovat příslušné kostrbatě sestrojené, nemotivující vyhlášky a společensky se angažovat za jejich reformu? Naše neznalost a lhostejnost však nejsou polehčující okolnosti a důsledky mohou být pro výzkum tragické. Je příznačné, že stávající premiér až pod tlakem náhle zasažených akademiků vyhlašuje diskusní fórum na ustanovení hodnotícího systému výzkumu!

Investice se vyplatí

Zbývá uzavřít smyslem těchto řádků. Přidávám se k hlasům požadujícím nekrátit dotace do neaplikovaného výzkumu. Jsem přesvědčen, že se přes všechny výhrady „vyplatí“ více než investice v jiných oblastech. Dávat přednost takzvanému aplikovanému výzkumu bez určení potřeby konkrétních projektů je scestné a neurčitě směřované prostředky se bez efektu rozplynou. To je ovšem vše, co máme právo od distributorů rozpočtu požadovat. Musíme se mnohem více aktivně podílet na vytvoření funkčního rámce vědy, jehož součástí by mělo být nekompromisní uplatnění hodnotících systémů, které posuzují jednotlivé vědce a vědecké instituce podle mezinárodních norem. Jinak ztrácíme právo stěžovat si, že se pravidla tvoří bez nás.

JULIUS ŠPIČÁK

Autor je lékař, profesor UK a přednosta Kliniky hepatogastroenterologie IKEM.